

Μήπως ο Homo Economicus δεν (πρέπει να) ζει πια εδώ;

Του κ. Σπύρου Ι. ΒΛΙΑΜΟΥ

Καθηγητού στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Θα ήθελα* να ξεκινήσω με μια διαπίστωση η οποία διαρκώς επαναλαμβάνεται στον ηλεκτρονικό και έντυπο τύπο αλλά ακόμα (και αυτό είναι ιδιαίτερα ανησυχητικό) διατυπώνεται από μεγάλο μέρος του ακαδημαϊκού κόσμου: Η Οικονομική Επιστήμη βρίσκεται σε *κρίση* σήμερα. Πολλοί θεωρούν ότι απόδειξη γι αυτό είναι η αδυναμία της να προβλέψει και ερμηνεύσει την τρέχουσα χρηματοοικονομική (ή μήπως, ακόμα χειρότερα, οικονομική;) κρίση με τα παραδοσιακά εργαλεία και υποθέσεις που προσφέρουν τα 'κυρίαρχα' οικονομικά. Πολύ δε περισσότερο δεν μπορεί να οδηγήσει σε έξοδο από αυτήν με τα 'εργαλεία' που προτείνει. Ακόμα δε χειρότερο είναι το γεγονός, όπως πολλοί παραδέχονται, ότι οι οικονομολόγοι θεωρούνται κατά πρωταρχικό λόγο υπεύθυνοι που οδηγήθηκαν μέσα σ' αυτήν την κρίση, την χειρότερη των τελευταίων 70 ετών. Αλλά γιατί όχι; Ας αναλογιστούμε τί πιστεύαμε μέχρι τώρα. Τα πάντα ήταν τακτοποιημένα και δικαιολογούσαν ένα εφησυχασμό της οικονομικής πολιτικής. Η νομισματική και δημοσιονομική πολιτική θεωρούνταν ότι ήταν απόλυτα αποτελεσματικές στην αντιμετώπιση υφέσεων (μείωση επιτοκίων, αύξηση ρευστότητας στην αγορά, χρηματοδότηση κατανάλωσης με μείωση φόρων ή/και αύξηση δημοσίων δαπανών, κλπ). Μέχρι που ξέσπασε η κρίση. Αν δεχθούμε ότι δεν υπήρξε ένα εξωγενές γεγονός που την προκάλεσε, τότε διαπιστώνουμε ότι ήταν 'η απόληξη μιας μακρόχρονης πορείας και συγκεκριμένων πολιτικών και επιλογών' (βλ. εισαγωγή του επιμελητή, *Akerlof & Shiller*, σελ. 12) που έχουν υπαγορευθεί από οικονομολόγους. Πολλοί λοιπόν αιτιώνται τους τελευταίους για την κρίση υπό την έννοια ότι οι τελευταίοι διαμόρφωσαν το πλέγμα των ιδεών μέσα στο οποίο κινήθηκαν οι τραπεζίτες, οι πολιτικοί και τα στελέχη διεθνών οργανισμών.

Και τί φταίει για όλα αυτά;

Ήδη από την εποχή του Σκωτικού Διαφωτισμού, η προσπάθεια των διανοητών φιλοσόφων ήταν η εφαρμογή φιλοσοφικών αρχών στον χώρο των κοινωνικών, άρα και των οικονομικών, φαινομένων, ανάλογων με εκείνες που ανακάλυψε ο Νεύτων για τη φύση. Όμως η συγκρότηση ενός επιστημονικού κλάδου στα πρότυπα των φυσικών επιστημών επιβάλλει την εκτενή χρήση των μαθηματικών μοντέλων που με τη σειρά τους απαιτούν δραστικές απλοποιήσεις. Και οι απλοποιήσεις αυτές, όπως θα μας πει η Joan Robinson

* Ομιλία κατά την τελετή εορτασμού των δέκα χρόνων του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Βόλος, 26 Νοεμβρίου 2009.

παρακάτω, οδηγούν σε διανοητική στειρότητα και δυσχέρεια κατανόησης της πραγματικής οικονομίας.

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά.

Ασφαλώς όλοι δεχόμαστε ότι οι κοινωνικές θεωρίες είναι το αποτέλεσμα κάποιας ιδεολογικής ή πολιτικής προκατάληψης καθώς επίσης και προϊόν της εποχής στην οποία έζησε αυτός που πρώτος τις διατύπωσε. Δηλαδή βασικά στοιχεία οποιασδήποτε κοινωνικής θεωρίας (άρα και οικονομικής) είναι η *Ιδεολογία* και η *Ιστορία*. Τα στοιχεία αυτά έχουν προκαλέσει την παραγωγή αντιφατικών θεωρήσεων και προσεγγίσεων, που όμως υπήρξαν αναγκαίες αφενός για την πρόοδο της επιστημονικής σκέψης και αφετέρου για την προσέγγιση της κατανόησης των πραγματικών προβλημάτων. Ένα σημαντικό όμως πρόβλημα που αναφύεται εδώ είναι ότι στην πορεία της σκέψης και δράσης του, ο κοινωνικός επιστήμονας πρέπει να καταβάλει προσπάθεια να διατηρεί επαρκή απόσταση ανάμεσα στον εαυτό του και στο αντικείμενο της μελέτης του. Πόσο εύκολο είναι αυτό άραγε για τον χώρο των κοινωνικών επιστημών;

Ο καθηγητής Μ. Ζουμπουλάκης σε πρόσφατο άρθρο του (**Οι σχέσεις Ιστορίας και Οικονομικής Θεωρίας μετά τη Νέα Θεσμική Έπανάσταση**) γράφει: *‘Η κυρίαρχη αντίληψη στην Οικονομική Επιστήμη (δηλαδή αυτή που θεμελιώνει και ορίζει τον homo economicus, η παρένθεση δική μου) θεωρεί ότι η αναφορά στο κοινωνικό πλαίσιο των οικονομικών θεωριών έχει μικρή σημασία από τη στιγμή που αυτές φιλοδοξούν απλώς να περιγράψουν μόνον τις γενικές αρχές που διέπουν τα οικονομικά φαινόμενα. Όσο πιο γενική είναι μια θεωρία τόσο λιγότερο δεσμεύεται από το κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς, άρα τόσο λιγότερο χρειάζεται την ιστορία.....*

Αν ωστόσο η οικονομική θεωρία δεν αποτελεί απλώς ένα λογικό κατασκεύασμα με εσωτερική συνοχή, αλλά το προϊόν κάθε οικονομικής δράσης το πρόβλημα της ιστορικής σχετικότητας αποτελεί πάντοτε ένα κρίσιμο ζήτημα’. Και εδώ τονίζεται η επιστροφή της Ιστορίας στο κέντρο του ενδιαφέροντος της Οικονομικής Θεωρίας.

Ποια είναι όμως η πρόσφατη εξέλιξη στην οικονομική σκέψη;

Πριν τον Β’Π.Π. η νεοκλασική θεωρία έπαιζε το ρόλο της ‘επιστημονικής ιδεολογίας’ που αφορούσε τη λειτουργία των Δυτικών Οικονομίων.

Οι οικονομολόγοι οπαδοί της ασχολήθηκαν με την ανθρώπινη συμπεριφορά δεχόμενοι ότι το άτομο επιδιώκει τη μεγιστοποίηση των ενδιαφερόντων του σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του, διατυπώνοντας τη θεωρία της *Ορθολογικής Επιλογής*. Δηλαδή οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τις πληροφορίες που έχουν στη διάθεσή τους για να κάνουν ορθολογικές προβλέψεις. Και έτσι καταλήγουν σε μια ορθολογική απόφαση που βασίζεται στις ορθολογικές προβλέψεις αυτές. Έχω όμως την εντύπωση ότι πολύ λίγες φορές και πολύ λιγότεροι άνθρωποι επεξεργάζονται τις πληροφορίες που έχουν, μέσω της ορθολογικής σκέψης. Αλλά ακόμα και όταν τις επεξεργάζονται μπορεί να μην ενεργήσουν ορθολογικά. Συνήθως ενεργούν με το τι πιστεύουν πως είναι αλήθεια. Νομίζω ότι πρόκειται για την πρώτη και πλέον σημαντική από τις απλοποιήσεις που απαιτούνταν για την ‘επιστημονικοποίηση’ της οικονομικής σκέψης. Ο Νομπελίστας George Akerlof και ο Robert Shiller σε πρόσφατο βιβλίο τους (**Ζωικά Πνεύματα**) θεωρούν ότι αν οι άνθρωποι ήταν απλώς ορθολογικοί δεν θα υπήρχαν υφέσεις και κρίσεις, αρά το ορθολογικό μοντέλο είναι ανεπαρκές.

H J. Robinson το 1932 έγραψε το μικρό βιβλίο με τίτλο *Economics as a serious subject: the apologia of an economist to the mathematician, the scientist and the plain man*, όπου α-

σχολεύεται με τα ιδεολογικά και υποκειμενικά στοιχεία που πρέπει να περιέχονται στην οικονομική σκέψη.

Μετά τον Β' ΠΠ ήλθε ο Κεϋνσιανή πολιτική, η οποία κατά τη γνώμη μου έσωσε την οικονομική επιστήμη από την πλήρη απαξίωση. Στην *Γενική Θεωρία* του, το 1936, ο Keynes περιέγραψε με ποιό τρόπο αξιόχρεες κυβερνήσεις μπορούσαν να δανείζονται και να δαπανούν και έτσι να δίνουν εργασία και πάλι στους ανέργους. Οι Akerlof και Shiller ισχυρίζονται ότι μόνο μετά το τέλος της περιόδου της Μεγάλης Κρίσης (1929 – 1933), οι οικονομολόγοι ξεκίνησαν να παρέχουν σαφή καθοδήγηση στους πολιτικούς και έτσι αυτοί τα έβγαλαν πέρα. Η συνταγή αυτή αποτέλεσε το πρότυπο σε τέτοιο βαθμό ώστε υιοθετήθηκε από πολλές χώρες του κόσμου και μάλιστα σε ορισμένες από αυτές ενσωματώθηκε στην νομοθεσία τους, όπως για παράδειγμα η Labour Act του 1946 στις ΗΠΑ η οποία προέβλεπε ότι η διατήρηση της πλήρους απασχόλησης ήταν ευθύνη της ομοσπονδιακής κυβέρνησης. Και οι πολιτικές αυτές σε γενικές γραμμές λειτούργησαν καλά, σχεδόν παντού καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Πριν από τη δημοσίευση της *Γενικής Θεωρίας* η γενική πεποίθηση ήταν ότι ο κόσμος τα είχε καταφέρει πολύ καλά ως τότε και ότι οι ιδιωτικές αγορές αυτοβούλως και χωρίς καμία παρέμβαση θα εξασφάλιζαν την πλήρη απασχόληση με ένα ισοσκελισμένο προϋπολογισμό και ελάχιστες κυβερνητικές ρυθμίσεις. Άρα η λειτουργία του οικονομικού συστήματος φαινόταν να είναι απλούστερη και λίγο αυτόματη και επομένως η οικονομική θεωρία απαλλαγμένη από 'περιττές μη ποσοτικοποιήσιμες μεταβλητές' θα μπορούσε να διατυπωθεί μέσα από μαθηματικά υποδείγματα που θα της έδιναν μια περισσότερο 'επιστημονική' χροιά. Παρά την επιτυχία του Κεϋνσιανισμού στη 10ετία του '50, εισήλθαμε στην *Εποχή των Μεγάλων Νεοκλασικών Αποδείξεων*, όπως αποκαλεί ο καθηγητής Γ. Βαρουφάκης (*Πολιτική Οικονομία*, σελ. 532) το ειδύλλιο των οικονομολόγων με τα νέα μαθηματικά εργαλεία της νεοκλασικής οικονομικής. Όμως, μεγάλα ονόματα με σημαντική συνεισφορά στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψης, όπως οι Kenneth Arrow και Gerard Debreu, (δημιουργοί των τριών θεωρημάτων της κοινωνικής ευημερίας) και John Nash Jr (θεωρήματα παιγνίων) παραδέχτηκαν ότι από πρακτικής πλευράς η αξία αυτών των μαθηματικών εργαλείων ήταν ασαφής και '... η θεωρία τους είναι λογικά εντελώς αποκομμένη από τις ερμηνείες της'. Επί πλέον η J. Robinson, στο μικρό αλλά πολύ σημαντικό βιβλίο της *Economic Philosophy* το οποίο εκδόθηκε το 1962, καταλήγει ότι η οικονομική θεωρία πρέπει να συνοδεύεται πάντα από κάποια ηθική και πολιτική ιδεολογία και στράφηκε ενάντια στη σύγχρονη υπερβολική μαθηματικοποίηση της θεωρώντας ότι η μαθηματική ανάλυση της γενικής οικονομικής ισορροπίας μοιάζει με το 'βωμό του Μολώχ' όπου θυσιάζονται διανοητικοί ανθρωπίνι πόροι. Ο Frank Hahn πολύ αργότερα έγραψε: ... η εφαρμογή [των μαθηματικών υποδειγμάτων] στον πραγματικό κόσμο είναι στην καλύτερη περίπτωση προσεγγιστική ή υπό αίρεση ... και παρόλο που ό,τι κάναμε δεν είναι άχρηστο, συμβάλλει ελάχιστα στην κατανόηση που έχουμε περί πραγματικών οικονομιών. (Frank Hahn, *Rerum Cognescere Causas*, 1996). Λέγοντας λοιπόν όλα αυτά μήπως θα πρέπει να θέσουμε κι εμείς το ερώτημα (που έχει ήδη τεθεί από τον Anatole Kaletsky, στο άρθρο του **Goodbye, homo economicus** που δημοσιεύθηκε τον Δεκ. 2009 στο *Real – world Economics Review*, τεύχος No.50), 'ήταν ο Adam Smith οικονομολόγος; Ο Keynes, ο Ricardo, ο Schumpeter; Με τα σημερινά κριτήρια των ακαδημαϊκών η απάντηση είναι όχι. Γιατί δεν παρήγαγαν κανένα μαθηματικό μοντέλο. Από τις εργασίες τους έλειπε η 'αναλυτική αυστηρότητα' και η ακριβής επαγωγική λογική που απαιτείται από τα σύγχρονα οικονομικά. Και κανείς από

αυτούς δεν παρήγαγε ποτέ οικονομετρικές προβλέψεις (αν και οι Keynes και Schumpeter ήταν πολύ ικανοί μαθηματικοί).

Στη δεκαετία του '60, το Κεννσιανό θαύμα άρχισε να φθίνει και γύρω στο '70, τα περίπλοκα μαθηματικά θεωρήματα ισορροπίας επανήλθαν στη μόδα στα 'καλά' πανεπιστημιακά τμήματα Οικονομικών Επιστημών.

Τα υπόλοιπα χρόνια μέχρι σήμερα τα μαθηματικά θεωρήματα των νεοκλασικών (με μια κατ' εξοχήν απολιτική προσέγγιση) κυριάρχησαν, επειδή κατά τη γνώμη μου, συντελέστηκε και η κατάρρευση των ιδεολογιών στην αρχή της δεκαετίας του '90. (Ας μην λησμονούμε το τείχος του Βερολίνου). Και τα θεωρήματα αυτά καθώς ήταν α – χρονικά και α – χωρικά, κατέληξαν σε αδιέξοδα απογοητεύοντας κοινωνίες και άτομα. Μάλιστα παρατηρήθηκε το φαινόμενο, πολλοί κορυφαίοι οικονομολόγοι να στρέφονται με ισχυρή κριτική κατά της ίδιας της επιστήμης τους: Ο Alan Kirman στο βιβλίο του *‘Ο Αυτοκράτορας είναι γυμνός’* (1989) για παράδειγμα, παρουσίασε τους οικονομολόγους ως καπετάνιους που δεν ενδιαφέρονται αν το πλοίο τους είναι έτοιμο να μπατάρει. Ο Νομπελίστας Joseph Stiglitz σε άρθρο του στην Εφημερίδα Guardian στις 20 / 12 / 2002, έγραψε τα εξής: *‘Ζοφερή κατάσταση επικρατεί στα Τμήματα Οικονομικών Επιστημών. Η οικονομική θεωρία συσκοτίζει αντί να διαφωτίζει τα μεγάλα οικονομικά προβλήματα. Δεν υπάρχει ‘αόρατο χέρι’. Οι άνθρωποι δεν συμπεριφέρονται ως ορθολογιστές. Τότε γιατί οι οικονομολογοί κολλάνε στην υπόθεση των ορθολογικών προσδοκιών;’* Ορισμένοι οικονομολόγοι στην Γαλλία (*Le Mouvement Autisme-Economie*), Βρετανία, ΗΠΑ, Λατ. Αμερική, και Αυστραλία μίλησαν με σθένος για *οικονομικό αυτισμό*. Δημιούργησαν μάλιστα δικτυακό τόπο με τίτλο *Μετα-Αυτιστικά Οικονομικά (Post-Autistic Economics, www.paecon.net)*, και προχώρησαν στην έκδοση επιστημονικού περιοδικού με τον εύγλωττο τίτλο *‘Real-world Economics Review’*. Άλλοι πάλι παρουσιάζουν τα Οικονομικά ως ένα σύνολο δογματικών απόψεων δεχόμενοι ότι *‘... τα Οικονομικά θυμίζουν την Θεολογία του Μεσαίωνα: Αναπαράγουμε το ίδιο κήρυγμα ξανά και ξανά, κάθε φορά με πιο περίπλοκο τρόπο, αλλά ποτέ με κριτικό μάτι’*. (Γ. Βαρουφάκης: **Πολιτική Οικονομία**, σελ. 19).

Θα πρέπει όμως να γίνω σαφής εδώ ότι η ανωτέρω επιχειρηματολογία μου δεν προσπαθεί να απαξιώσει την οικονομική επιστήμη. Απλά τονίζω ότι η οικονομική επιστήμη όπως έχει δομηθεί και αναπτυχθεί σήμερα δεν είναι σε θέση να προβλέπει. Η παγκόσμια οικονομία είναι πολύ περίπλοκη στη λειτουργία της και πολύ ευάλωτη σε τυχαία συμβάντα ώστε οι ακριβείς αριθμητικές προβλέψεις να έχουν κάποια πραγματική σημασία. Μια πρόσφατη μελέτη του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου που αφορούσε 72 υφέσεις σε 63 χώρες αποκάλυψε ότι για μόνο τέσσερες από αυτές τις περιπτώσεις υπήρξε πρόβλεψη τρεις ή περισσότερους μήνες πριν ξεσπάσει η ύφεση. Αν λοιπόν η οικονομική επιστήμη δεν είναι σε θέση να προβλέπει αυτό που μπορεί να κάνει είναι να *εξηγεί* και να *περιγράφει*, όπως οι A. Smith, D. Ricardo και J. Schumpeter εξήγησαν γιατί οι οικονομίες λειτουργούν με έναν συγκεκριμένο τρόπο (η αγορά) και όπως οι J. M. Keynes, M. Friedman, W. Bagehot και με τον δικό του τρόπο ο K. Marx, εξήγησαν γιατί οι καπιταλιστικές οικονομίες μπορούν να αποτύχουν οικτρά και τι πρέπει να γίνει για να ξαναλειτουργήσουν.

Και το ερώτημα λοιπόν που ανακύπτει και ζητά μια επείγουσα απάντηση είναι *μήπως ο homo economicus δεν ζει πια;*

Η ανθρώπινη φύση είναι μυστηριώδης. Οι κοινωνικοί επιστήμονες στην προσπάθειά τους να αναλύσουν και μελετήσουν την ατομική δράση και συμπεριφορά, πάντοτε επισημαίνουν μεγάλες διαφορές μεταξύ των ατόμων. Αυτή είναι και η αιτία που τις περισ-

σότερες φορές προσεγγίζουν το θέμα μέσα από αθροιστικότητες και συλλογικά σχήματα. ατομικής συμπεριφοράς και έχουν αναπτύξει μεθόδους οι οποίες επιχειρούν να αντιμετωπίσουν το θέμα συχνά μέσα από μη συστηματικές ή/και ad hoc υποθέσεις. Βεβαίως κάθε κοινωνική επιστήμη έχει αναπτύξει διαφορετικές προσεγγίσεις στην αντιμετώπιση των ατομικών πράξεων και αυτό σημαίνει ότι κάθε φορά που μία λύση σε συγκεκριμένο πρόβλημα προτείνεται, η λύση αυτή αποτελεί μόνο μερική αντιμετώπιση. Κι αυτό γιατί η ανθρώπινη συμπεριφορά καθορίζεται από ένα σύμπλεγμα παραμέτρων και επομένως, ολοκληρωμένη λύση παρέχεται μόνο από τη χρήση του συνόλου των διαθέσιμων πληροφοριών που αφορούν τις ανθρώπινες πράξεις. Η επιτελεσθείσα πρόοδος στις κοινωνικές επιστήμες (οικονομικά, πολιτικές επιστήμες, κοινωνιολογία και ψυχολογία), οφείλεται κατά την άποψη ορισμένων στη χρήση της μεθόδου της ατομικότητας (individualism), η οποία πολλές φορές έχει οδηγήσει σε επιτυχημένη εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων. (Μάλιστα κατά τη γνώμη του υπογράφοντος το παρόν κείμενο, η θέση αυτή έχει δημιουργήσει το υπόβαθρο και έχει προκαλέσει την έναρξη σημαντικών συζητήσεων για το ενδεχόμενο μιας *ενοποιημένης κοινωνικής επιστήμης*, ακολουθώντας ανάλογα επιχειρήματα από τον χώρο των φυσικών επιστημών όπου ήδη συντελείται εκτενής συζήτηση που αφορά την λεγόμενη *ενοποιημένη θεωρία πεδίου ή θεωρία των πάντων*). Ο J. Schumpeter ήδη από το 1908 αναφέρθηκε στο δόγμα που ασχολείται με την κοινωνική ανάλυση και το άτομο, και το ονόμασε *‘μεθοδολογικό μονισμό’*. Αρκετά αργότερα, το 1984, ο Kenneth Arrow, κάτοχος βραβείου Νόμπελ στα Οικονομικά κι αυτός, ισχυρίστηκε ότι *‘..... το άτομο σε μια οικονομία ή κοινωνία ομοιάζει με το άτομο στη χημεία. Οτιδήποτε συμβαίνει μπορεί να περιγραφεί και αποδοθεί αποκλειστικά στα άτομα που συμμετέχουν.....’*. εννοώντας ότι όλες οι κοινωνικές διεργασίες είναι σε τελική ανάλυση διεργασίες μεταξύ των ατόμων..... και τα άτομα δρουν μέσα σε ένα πλαίσιο που καθορίζεται από τις δράσεις των άλλων καθώς και από άλλους παράγοντες, όπως είναι η *ικανότητα* ή ο *πλούτος*.

Άλλοι συγγραφείς αρκετές δεκαετίες πριν από σήμερα, προσπάθησαν να ερμηνεύσουν την ανθρώπινη συμπεριφορά με τη χρήση μεθοδολογίας η οποία **δεν παρέχεται** κατ’ ανάγκη από την οικονομική θεωρία. Ο Hans Albert από το 1979 για παράδειγμα, επέμεινε στη χρήση ερευνητικού προγράμματος στα οικονομικά το οποίο βασίζεται στη εμπειρική ψυχολογία, με τον ισχυρισμό ότι απολύτως φορμαλιστικά υποδείγματα αναπτυγμένα υπό τη σκέπη της νεοκλασικής θεωρίας πάσχουν από μεθοδολογικά κενά και τα αποκάλεσε *‘υποδείγματα πλατωνισμού’*.

Παρά ταύτα, οι οικονομολόγοι της κρατούσας οικονομικής θεωρίας ασχολήθηκαν επί μακρόν με την ανθρώπινη συμπεριφορά καθώς το άτομο επιδιώκει τη μεγιστοποίηση των ενδιαφερόντων του σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του, μέσα στα πλαίσια της θεωρίας της *ορθολογικής επιλογής*. Εν τούτοις υπάρχουν διαφορές κυρίως ως προς τον τρόπο με τον οποίο οι δύο θεωρίες προσεγγίζουν το άτομο: Η *μεν* θεωρία της *Ορθολογικής Επιλογής* έχει σχεδιαστεί ώστε να προσφέρει μία ερμηνεία της *‘πραγματικής’* συμπεριφοράς του ατόμου η οποία εξυπηρετεί την τυποποίηση (μαθηματικοποίηση;) της οικονομικής σκέψης. Ο *δε* *Μεθοδολογικός Ατομισμός* αποτελεί μια περισσότερο διευρυμένη προσέγγιση η οποία επιχειρεί να ερμηνεύσει κοινωνικά φαινόμενα οικοδομώντας κατάλληλα υποδείγματα για την ανθρώπινη συμπεριφορά θεωρώντας ότι η κοινωνική ευταξία καθορίζεται από κανόνες (θεσμούς) οι οποίοι με την σειρά τους ρυθμίζουν τις αγοραίες διαδικασίες. Ας μου επιτραπεί να υπενθυμίσω ότι σύμφωνα με τον North (**Θεσμοί, Θεσμική Αλλαγή και Οικονομική Επίδοση**, 2006, σελ. 15), οι θεσμοί είναι *‘ανθρωπίνως επινοημέ-*

νοι περιορισμοί....[οι οποίοι] διαμορφώνουν κίνητρα για την ανθρώπινη ανταλλαγή, είτε αυτή είναι πολιτική, κοινωνική είτε οικονομική’.

Η ανθρώπινη συμπεριφορά και η ανθρώπινη αντίδραση μπορεί να μελετηθεί, επομένως, μέσα από ένα σύνολο κινήτρων και περιορισμών τα οποία προκαλούν ένα είδος δράσης. Επομένως η ανθρώπινη δραστηριότητα μπορεί να θεωρηθεί ως μια διαρκής δραστηριότητα ‘επίλυσης προβλημάτων’ (*problem-solving activity*), υπό την έννοια ότι οι άνθρωποι πάντοτε αντιμετωπίζουν καταστάσεις με προβλήματα που προσπαθούν να τα επιλύσουν. Μέσα σ’ αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο υποστηρίζεται ότι επαρκής ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς μπορεί να γίνει μόνο αν η ατομική συμπεριφορά μελετηθεί μέσα σε ένα ‘πλαίσιο επίλυσης προβλημάτων’: ‘...[επειδή] η επίλυση προβλημάτων είναι μια διαδικασία ανίχνευσης στα ενδότερα μιας κατάστασης (space state)’ (Holland (1986), Mantzavinos (2000)). Κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα λοιπόν είναι η αντίδραση στις καταστάσεις αυτές. Για την καλύτερη όμως ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς και στις δύο μορφές της, την στατική και δυναμική, θα πρέπει η προσέγγιση να λαμβάνει υπόψη της στοιχεία όπως η πραγματικότητα, η γνώση, η μάθηση και το κίνητρο. Κάθε ανθρώπινη ύπαρξη μαθαίνει από το περιβάλλον που ζει, το οποίο με τη σειρά του προσδιορίζεται από μια πραγματικότητα, όπως την αντιλαμβάνονται τα άτομα. Όταν πρόκειται να επιλύσουν ένα πρόβλημα, τα άτομα αντιδρούν σύμφωνα με την συγκεκριμένη προβληματική κατάσταση την οποία αντιμετωπίζουν όπως δηλαδή αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα του συγκεκριμένου προβλήματος. Επομένως, μία κατάσταση επίλυσης προβλημάτων απαιτεί αντίληψη της πραγματικότητας του συγκεκριμένου προβλήματος και μάθηση από το περιβάλλον. Το θέμα είναι λοιπόν τι κάνει τα άτομα να συμπεριφέρονται και να αντιδρούν με διάφορετικούς τρόπους μέσα στο ίδιο ή παρόμοιο κοινωνικό περιβάλλον. Η ανθρώπινη συμπεριφορά χωρίς αμφιβολία επηρεάζεται από τον τρόπο με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα (εσωτερικοί παράγοντες), καθώς και από την ύπαρξη θεσμών και οργανισμών οι οποίοι διαμορφώνουν το περιβάλλον μέσα στο οποίο τα άτομα ζουν και δραστηριοποιούνται (εξωτερικοί παράγοντες). Έρευνες έχουν δείξει ότι η παρότρυνση φαίνεται να είναι το στοιχείο-κλειδί των συμπεριφορικών μεταβολών, οι οποίες οδηγούν στις ανθρώπινες πράξεις. Η ψυχολογία δέχεται ότι η έννοια της παρότρυνσης είναι το άθροισμα των προθέσεων του ατόμου, μαζί με τους στόχους, τις ανάγκες και τους σκοπούς του. Οι θεωρίες λοιπόν που αφορούν την παρότρυνση και τις προθέσεις έχουν ασκήσει μεγάλη έλξη στους ψυχολόγους με προεξάρχουσες τις θεωρίες του ‘Ιεραρχικού Συστήματος των Ανθρωπίνων Αναγκών’ (Maslow, 1970) της ‘Θεωρίας της Σχεδιασμένης Συμπεριφοράς’ (Ajzen, 1991, 2005) και του ‘Υποδείγματος του Επιχειρηματικού Συμβάντος’ (Krueger, 2003). Πρέπει να τονιστεί ότι και οι τρεις αυτές θεωρητικές κατασκευές είναι εμπειρικά θεμελιωμένες. Όμως και διακεκριμένοι οικονομολόγοι τις έχουν χρησιμοποιήσει για να δικαιολογήσουν την ανθρώπινη συμπεριφορά.. Στηριζόμενοι στην Θεωρία της Γνωσιακής Διαφωνίας οι Akerlof και Dickens το 1982 με τη σημαντική πρωτοποριακή εργασία τους, έδειξαν ότι τα άτομα επιλέγουν να διαμορφώσουν τις πεποιθήσεις και τις απόψεις τους με τέτοιο τρόπο ώστε να αποκομίσουν τον μεγαλύτερο βαθμό ευτυχίας και ‘καλοζωίας’. Ας σημειωθεί ότι η ενσωμάτωση ψυχολογικών στοιχείων στην οικονομική ανάλυση έκτοτε προχώρησε και αποδείχθηκε μια πολύ επιτυχημένη εννοιολογική και επιστημολογική σύνθεση, η οποία οδήγησε στην απονομή του Βραβείου Nobel στον Daniel Kahneman το 2002. Με τον τρόπο αυτόν εξηγήθηκαν πολλά φαινόμενα που διαφορετικά είχαν πολύ μικρή σχέση με την οικονομική

λογική, όπως είναι η διαδεδομένη σήμερα θέσπιση κανόνων ασφαλείας στους χώρους εργασίας. Επομένως οι κοινωνικοί 'παίκτες' μπορούν να επιλέγουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο τοποθετούν τον εαυτό τους και προσεγγίζουν τη ζωή τους, με δεδομένη τη θέση τους μέσα στην οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα, με τρόπο που να μεγιστοποιεί την 'άνεσή' τους.

Μήπως λοιπόν μετά απ' όλα αυτά αποχαιρετώντας τον *homo economicus* που μας συντρόφεψε περίπου δύο αιώνες πρέπει να καλωσορίσουμε τον **Homo Sociologicus**;

Δεν έχω αυταπάτες ότι η αποδοχή μας τέτοιας θέσης θα είναι εύκολη υπόθεση. Αλλά και αν γίνει, ασφαλώς θα προκαλέσει μια σοβαρή αναστάτωση στις μεθοδολογικές προσεγγίσεις της οικονομικής επιστήμης και σ' αυτήν την ίδια την οικονομική σκέψη. Πιστεύω όμως ότι θα πρέπει πλέον να αρχίσουμε να σκεφτόμαστε ότι η οικονομική επιστήμη δεν πρέπει να βρίσκεται πολύ μακριά από τις προσεγγίσεις των άλλων κοινωνικών επιστημών. Η ποσοτικοποίηση των μεταβλητών, η υπερβολική χρήση των μαθηματικών εργαλείων που διευκολύνεται από απλουστευτικές υποθέσεις που τυποποιούν την ανθρώπινη συμπεριφορά και παραγνωρίζουν, αν δεν περιφρονούν την ανθρώπινη φύση, (αλήθεια γιατί ξεχνάμε την 'συνήθεια', το 'έθιμο', την 'κληρονομικότητα', την 'μίμηση', και τέλος, τη 'γνώση' και την 'διαδικασία απόκτησής της'), η απουσία μελέτης ή έστω και απλής αναφοράς σε ιστορικές καταβολές και ιδεολογικές 'επιβολές', θα οδηγήσει σε απαξίωση της οικονομικής επιστήμης. Επομένως τα προγράμματα σπουδών που καταρτίζουμε για τα τμήματά μας στα Πανεπιστήμια, θα πρέπει να εμπλουτιστούν με γνωστικά αντικείμενα που θα αποφεύγουν την τυποποίηση αυτή, χωρίς βεβαίως να παραγνωρίζεται η ανάγκη διδασκαλίας και χρήσης ποσοτικών μεθόδων ελέγχου των υποθέσεων.

Η μελέτη των οικονομικών φαινομένων πρέπει να συνδυάζει την Λογική, τα Μαθηματικά, την Ιστορία, την Φιλοσοφία, την Πολιτική Επιστήμη και την Οικονομική Ανάλυση. Την συνισταμένη τους θα την αποκαλέσουμε **Πολιτική Οικονομία** και θα πρέπει να την υιοθετήσουμε στα διδακτικά μας προγράμματα.

Επιτρέψατε μου να τελειώσω με μία αναφορά σε κείμενο του σεβαστού καθηγητή μου και πρώην πρύτανη στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Π. Γέμτου (**Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών**, Τόμος Ι, σελ.24).

Η σωστή σπουδή μας κοινωνικής επιστήμης προϋποθέτει ενασχόληση με τα μεγάλα μεθοδολογικά προβλήματα αυτής. *'Η σκέψη γύρω από τις προϋποθέσεις και τα όρια της γνώσης μας είναι ιδιαίτερα απαραίτητη σε μια εποχή που η μεγάλη εξειδίκευση φαίνεται να αναιρεί την ενότητα του πνεύματος και να εκμηδενίζει τη βαθιά και ουσιαστική εκείνη ωριμότητα που αποτελεί το χαρακτηριστικό του μορφωμένου ανθρώπου. [Επομένως] η έρευνα των θεμελίων των επιστημών δεν πρέπει να παραμείνει αποκλειστικό έργο των ειδικών αλλά να ενταχθεί οργανικά στα προγράμματα σπουδών των επιμέρους κοινωνικών επιστημών και μάλιστα σε ένα πρώιμο στάδιο των ειδικών σπουδών κάθε επιστήμης'.*